

Irene Levin

Taushetens tale

En kvinne møter sin bror tilfeldig på gaten: «Stikk hjem du, jeg kommer snart etter,» sier hun. Det var noe de skulle drøfte. En helt vanlig kommentar. Men situasjonen er langt fra vanlig. Vi befinner oss i et okkupert Norge. Året er 1942 – november, og kvinnen og hennes bror var norske jøder. Broren gjorde som søsteren sa. Da han kom hjem og åpnet døren, var Gestapo der, klare til å arrestere ham. Kvinnen så aldri sin bror mer. Han var da 19 år.

Det tok 50 år før kvinnen fortalte sine barn hva som hadde hendt. Og selv da hadde hun problemer med å fortelle om det som virkelig hadde skjedd. Hennes barn har vokst opp med en forståelse av at deres onkel døde i Auschwitz, men de ante ikke at deres mor var involvert på en indirekte måte. Selv nære slektninger har unnlatt å snakke om det fordi de visste at det lett kunne bli tatt opp som en anklage.

Som historier flest, består også denne av to deler: et hendelsesforløp og en fortelling i ettertid. I denne historien er det en forskjell mellom det som skjedde og det som ble fortalt. Det finnes et område der tausheten fyller ut det som mangler. Spørsmålet blir hvordan vi kan forstå

morens taushet i forhold til sine barn og omgivelsene for øvrig. Vanligvis er det slik en diskurs oppstår. Men her er det en mangel på en slik diskurs. I forlengelsen av en manglende diskurs, kommer det fram følelser av ansvar. I dette tilfellet har kvinnen påtatt seg et ansvar for arrestasjonen av broren. Ved å godta ansvaret for det som skjedde, blir hun også medskyldig. Dette har vært hennes byrde siden.

Denne artikkelen handler om masse-mordene av jøder under annen verdenskrig.¹ Fokus er på dem som overlevde fordi de flyktet til Sverige. Mye av den forskningen som utføres om Holocaust, handler om det som skjedde i konsentrasjonsleirene og er fortalt av dem som overlevde. Til nå har Holocaust bare vært et studieområde for spesialister innen andre fagområder som for eksempel historie. Det bør bli et eget område i sosiologi (sociology of Holocaust), sier Zygmunt Bauman.² La oss utvikle en overlevelsens fenomenologi, foreslår Ruth Linden.³ Bauman oppfatter Holocaust som en «ikke bare signifikant, men også pålitelig test på hva som var mulig i det moderne samfunnet».⁴

Nå er det gått mer enn 50 år. Det er viktig å forstå tausheten slik den oppsto så vel som de prosesser som bidrar til at tausheten fremdeles er aktiv. Samtidig er det viktig å få tak i hva som virkelig skjedde med dem som ikke ble drept. Det finnes alltid noen tause historier hvis stemmer vi aldri får høre. Men noen ganger når en lytter nettopp til tausheten mellom ordene, tausheten innen selve historien, da åpnes en mulighet for å utvide vår kunnskap og forståelse.

Kilder til taushet

Materialet til denne artikkelen er samlet fra to ulike kilder. Én er mine egne erfaringer ved å ha levd i dette miljøet – et miljø av overlevende – hele livet. En kan kalle det en ikke tilsiktet deltagende observasjon. Til å begynne med var min observasjon passiv. Etter en stund ble observasjonene mer aktive, og jeg begynte å stille spørsmål til andre så vel som til meg selv. Svarene forekom meg ikke alltid like logiske. Noe manglet for at en skulle forstå adferden knyttet til hendelsene. En nøkkelerfaring var da jeg hørte introduksjonsfortellingen til denne artikkelen. Siden denne familien har stor åpenhet i forhold til hverandre, ble den manglende åpenheten i forbindelse med hendelsene nærmest skrikende. Og jeg satt igjen med det grunnleggende spørsmålet: Hvordan forstå denne kontrasten?

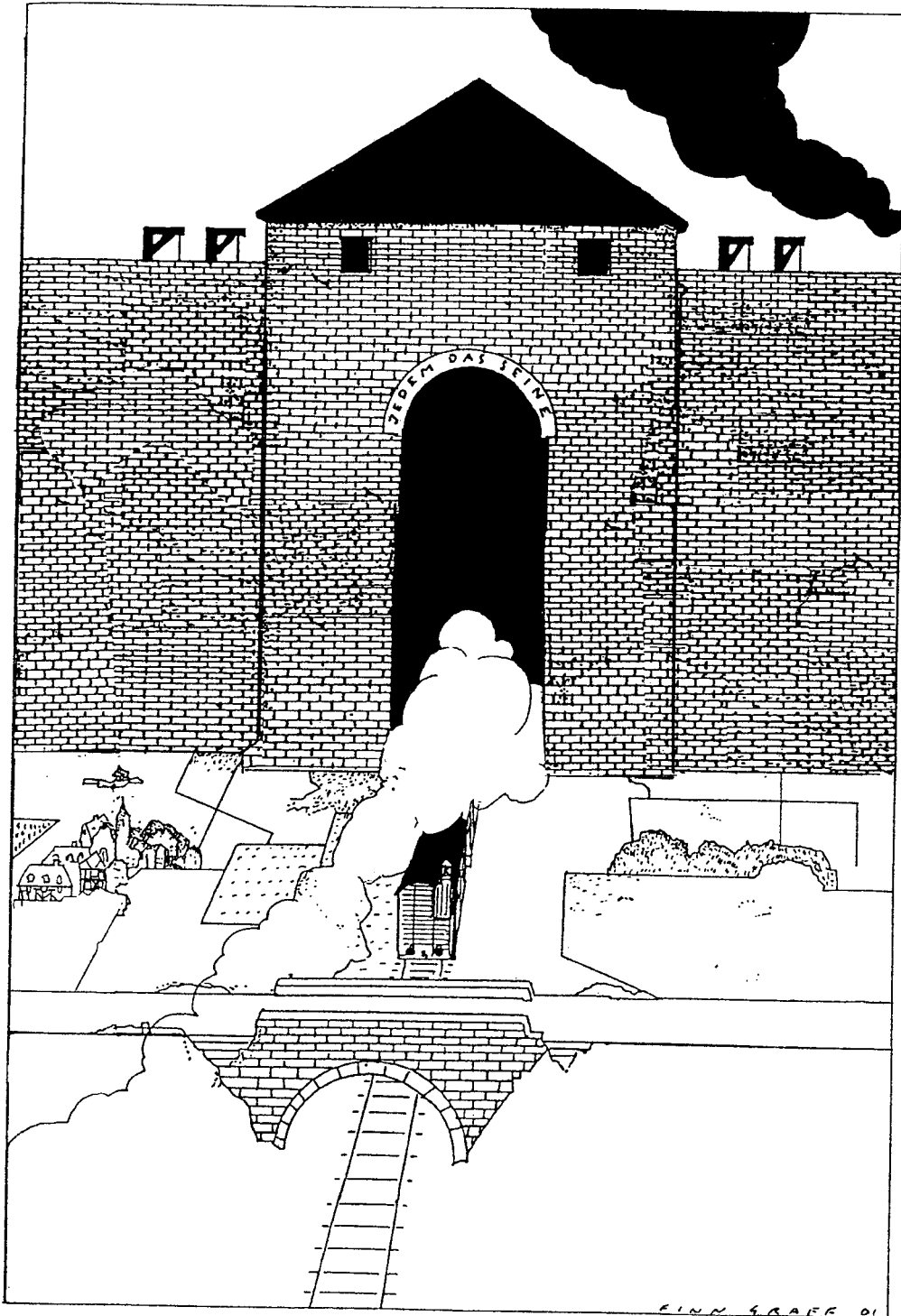
Den andre datakilden kommer fra intervjuer av personer som levde i denne perioden. De inkluderte både personer som overlevde konsentrasjonsleirene så vel som de som flyktet til Sverige mot slutten av 1942. Femten menn og kvinner i alderen mellom 75 og 95 år er intervjuet. Antall kvinner er høyere, siden mortaliteten der er lavere. Intervjuene har vært kvalitative og det Jan Trost kaller strukturerte og ikke standardiserte.⁵

Jeg brukte lydbånd, og intervjuet kunne vare opptil tre timer. Noen ble også intervjuet flere ganger, hvilket hang sammen med dataenes sensitive karakter.

Andre intervjuer kom i stand mer ad hoc. For eksempel kunne jeg være involvert i en samtale der en begynte å snakke om erfaringer knyttet til Holocaust. I slike situasjoner kunne jeg spørre for å få klargjort utsagn de selv kom med. I andre tilfeller kunne jeg be om tillatelse til å spørre. Her vet ikke kvinnene og mennene at de var del av en forskning – noe som er et problem når det kommer til min etiske posisjon i studien.

Situasjonen til de kvinnene og mennene som er med i denne studien, likner den til «annen generasjon», det vil si de overlevendes sønner og døtre.⁶ På den annen side skiller de seg fra «annen generasjon» fordi de levde på den tiden det er snakk om. Men de var aldri i noen leir, og deres tilbakevendende spørsmål er: Hvorfor *dem* og ikke *meg*? Om dette og mange liknende spørsmål har de forblitt tause.

Fenomenet «taushet» er en annen type sosialt fenomen enn vi vanligvis intervjuer om. En kan ikke intervjuer mennesker om deres taushet. Tausheten eksisterer jo ikke for dem. Det er her snakk om traumatiske hendelser, og hukommelsen er en mer eller mindre aktiv del av deres forestillingsverden. For noen er den tause delen av historien en passiv del av minnet og kan bare reaktiveres gjennom det Charles Horton Cooley ville kalle et «sosialt objekt».⁷ For andre er tausheten mer total. Og selv om tausheten blir et tema, vil de likevel ikke snakke om den. Taushet er således forskerens analyse av situasjonen. Det er en misforståelse å tro at de kvinnene og mennene som er intervjuet i denne studien, bestemmer seg for å bryte en taushet, og at det er utgangspunktet for deltagelse i studien. De fleste som ble intervjuet ut-

trykte seg positivt til forskning på området fordi de så at tiden begynte å renne ut. Noen så også sammenhengene mens de snakket og uttrykte at de følte seg lettet. Andre var ikke så reflekterte. En tredje gruppe var dem som ikke ønsket å bli intervjuet. Bare en forespørsel ville være en fornærmelse. Derfor kontaktet jeg dem heller ikke. Deres historier er også deler av materialet, men da basert på annenhåndskilder.

Taushet som kulturelt fenomen

Ofte blir taushet betraktet som en pendant til tale. Vi sier «tale og taushet» eller «stillhet og bråk». I forholdet mellom talen og tausheten er det ordene som sies som tiltrekker vår oppmerksomhet. Likevel er det som ikke sies også viktig. George Simmel mener at menneskeheten er avhengig av talen, men er skapt til å være tause.⁸ I og med at taushet ikke høres, kan den lett overses.⁹ Det er historien som blir fortalt. Selv om tausheten, det usagte, er en del av historien, så forsvinner den innen den narrative framstillingen – i selve historien. Dette er en del av taushetens karakter, men det gjør den ikke mindre viktig, slik Edward T. Hall framfører det i sin bok *The Silent Language*.¹⁰ Linden er inne på det samme i de intervjuene hun gjorde med overlevende etter Holocaust. Innvevd i deres livshistorier ligger det årtier av taushet sammen med myten om Holocaust.¹¹

Michel Foucault har analysert taushet så vel som tale.¹² For ham er disse ikke dikotome. Foucault betrakter dem som en egen enhet med spesiell mening. De er bundet sammen i nær relasjon til hverandre. Foucault framhever talens så

vel som taushetens makt. Både tale og taushet inneholder og skaper makt. Tale må forstås innen en kontekst der taushet er virksomt og vice versa. Derfor finnes det ikke bare *en* form for tale eller bare *en* form for taushet. Både tale og taushet er meningsbærende, kulturelle og sosiale uttrykk. Meningen i det som sies og det som ikke sies, ligger i relasjonen mellom disse og må forstås innen dens egen kontekst.

Den svenske historikeren Eva Österberg framholder at taushet som kulturelt fenomen er like interessant som tale, men også som andre fenomener, for eksempel vold.¹³ Hennes forskning omhandler et helt annet område, nemlig islandske kongesagaer på 1400- og 1500-tallet. I disse historiene vektlegges de grusomme hendelsene og de bitre ordene. Tausheten i disse historiene har en bitter klang: Men hvorfor råder egentlig tausheten? Av hvilke grunner oppstår den? Hvem tier og i hvilke situasjoner? spør Österberg. På den andre siden blir tausheten brakt videre, og Österberg beskriver den metaforisk som «presset inn mellom sverdene». Hun introduserer ulike typer av taushet: usikkerhetens taushet, ventingens taushet, trusselens taushet, omsorgens taushet, tankens taushet og undertrykkingens taushet. Hun nevner også indianere som er tause i tvetydige situasjoner. Her uttrykker tausheten en sosial usikkerhet.

I denne artikkelen er det en annen form for taushet som tas opp: *Taushet for å unngå ubehagelige tanker*. På den måten kan en slippe å forholde seg til det som skjedde. Hvis en begynner å snakke om hendelsene, blir de en sosial realitet. Slik kan situasjonen bli truende. Å forholde seg til tanker betyr å interagere med dem. Ved å gjøre så, vil ubehagelige følelser fra en annen periode av ens liv kunne bringes fram og gyldiggjøres.

Taushet som del av den sosiale organisasjon

Hverdagslivet er en del av den sosiale organisasjonen som er fylt med familieaktiviteter, hvor Dorothy Smith situerer blant annet husarbeid.¹⁴ Slike aktiviteter betraktes lett som ubetydelige og kjedelige. Ett eksempel er matlagning, som inkluderer en rekke aktiviteter som å bestemme hva en skal spise, hva en skal handle inn, hvor en skal handle, forbedringer og servering, rengjøring og oppvask osv. Familieliv har en «her og nå»-kvalitet ved seg. Det er noe rutinemessig i det å skape og å gjenskape familieaktiviteter. I nært samband med den sosiale organisasjonen kommer ifølge Smith språk og meningsskapende prosesser.¹⁵

Hvis vi nå går tilbake til situasjonen for de norske jødiske familiene, var ikke den noen del av en vanlig sosial organisasjon. Deres erfaringer var utenfor enhver fatteevne. Hannah Arendt kaller dem frittstående hendelser (sheer happenings).¹⁶ I forlengelsen av slike frittstående hendelser, finnes det intet språk. Vårt normalspråk har ingen plass der en kan snakke om slike erfaringer. Vanligvis har vi et språk som gjør det mulig å snakke om følelser, men de erfaringer det her er snakk om, avviker så totalt fra det som er knyttet til hverdagspråket.

Bruno Bettelheim foreslår at en måte å forstå hva som virkelig skjedde i løpet av selve krigen og dens etterspill, er å bli klar over nettopp at det ikke finnes noen ord for hendelsene.¹⁷ Vårt språk har ikke funnet opp betegnelser for hendelser som er utenfor vår forestillingsevne. Her benytter jeg derimot Smiths konseptualisering av forholdet mellom den sosiale organisasjon og språk der hverdagslivet er utgangspunkt for produksjonen av språk.¹⁸ Den situasjon som de norske jødene befant seg i, var utenfor enhver so-

sial organisasjon, og derfor fantes det heller ikke noe språk. Hverdagslivet tillater ikke samtaler om slike situasjoner, fordi hverdagslivet er knyttet til en hverdagslivets regelmessighet. Derfor må en gjøre noe spesielt for å inkludere slike hendelser i hverdagslivets rutiner. Selv i Israel, sier Don Handelman, har det ikke vært tid og rom for slike historier.¹⁹ Nå begynner de det gjelder å bebreide sine foreldre for at så ikke har skjedd.

26. november 1942

Arenaen er (igjen) 1942 – 26. november. Skipet *Donau* har seilt med 532 norske jøder til Tyskland med videre transport til Auschwitz. I alt ble 768 personer deportert. I tillegg ble 20 personer drept eller begikk selvmord i Norge. I alt ble 788 jøder omfattet av «tilintetgjørende tiltak». Dette tilsvarer i underkant av halvparten av de norske jødene. Deportasjonen foregikk i til sammen fire transporter, og bare 29 personer kom tilbake.²⁰ Den resterende delen av den jødiske befolkningen greide å komme seg over til Sverige, der de ble flyktninger.

Sent om kvelden den 25. november, forteller en eldre kvinne, var ti personer samlet hjemme hos en slektning. Telefonen ringte. Stemmen i den andre enden sa: «Nå arresterer de ikke bare mennene på sykehus, men også kvinnene.» Det nye var at også jødiske kvinner skulle arresteres. Etter at de hadde mottatt denne beskjeden, reiste alle seg og gikk hjem. «Ingen sa et ord.» Og de viste heller ingen følelser.

Denne form for taushet var av en annen art enn den som er diskutert tidligere. Her var det ingen diskrepans mellom det som skjedde og det som ble snakket om. Tausheten hadde å gjøre med at de faktisk ikke hadde noen tid å miste; det var rett og slett ingen tid til samtale. Men interaksjonen fortsatte – ikke gjennom

ord, men gjennom det Stone kaller «appearance», deres framtrede.²¹ Slik de framsto, var et svar på tausheten fra de andre. Alle definerte situasjonen som svært alvorlig.

De visste hva de hadde å gjøre, selv om situasjonen ikke var forberedt: «Alle forlot leiligheten uten å si noe. Det var ingen tid til farvel, og ingen telefoner for å informere andre,» sier en av kvinnene. «Vi gikk hjem og pakket en liten ryggsekk,» sa en annen kvinne. Noen kontaktet naboer eller andre kjente for å høre om de kunne gjemme dem en dag eller to. Handling var viktigere enn ord. Taushetens tale var klar: Her var det ingen tid å miste. Hvis de brøt tausheten og startet å ringe familie og slektninger for å informere dem, kunne verdifull tid gå tapt. Mange forteller at de var forundret over sin egen adferd. «Vi tenkte bare på oss selv.» Noen framhever at nettopp *det* var viktig for å overleve. «Jeg tror vi overlevde nettopp fordi vi greide å løsrive oss fra de andre i familien. Mange ble tatt fordi de skulle være sammen med hele familien hele tiden.» Hvis en sa «jeg reiser ikke uten mamma», kunne det bli for sent. For eksempel da to brødre kom til grensen, og fikk vite at foreldrene ikke hadde kommet seg over ennå. Foreldrene var nesten i Sverige da de oppdaget noe de hadde glemt. Derfor snudde de. Da brødrene hørte det, snudde også de. Noen dager etter ble brødrene tatt, mens foreldrene overlevde.

Uttrykket «tatt» eller «å bli tatt» brukes fremdeles i dag. Det høres ut som om vokabularet slutter nede på havna hvorfra *Donau* gikk. Uttrykket «de ble tatt» kunne like gjerne ha vært «de ble arrestert». Å benytte termen «tatt» er også en del av tausheten. Hvis en skulle brukt virkelige ord som uttrykte hva som hadde skjedd, ville virkeligheten komme for nær. I og for seg var uttrykket «å bli tatt» en adekvat uttrykksform den gangen. Det merkelige er at vi benytter samme vending i

dag. Hvis en ville ha endret termen, ville også den sosiale virkeligheten ha blitt annerledes – mer direkte og mer grusom. Ifølge Levin og Trost er uttrykket «å bli tatt» erstatningsord eller eufemisme.²² Man kan sammenlikne med noa-ord. Prinsippet blir det samme. En benytter ikke det virkelige ordet fordi en er redd for konsekvensene.

Den nederlandske forfatteren Lisette Lewin skriver at «opgepakt» på nederlandsk betyr tatt og arrestert.²³ Like vanlig er det ifølge henne å si «omgekomen» (omkommet), som om det var et jordskjelv eller en trafikkulykke. «In fact 'murdered' is more to the point ... or 'gassed'. People don't like that. For the same reason,» forsetter hun, «I hate the word 'Holocaust', which also sounds like a natural disaster. My mother 'perished in the Holocaust' but the fact is that she was murdered in a gas chamber, only because she was Jewish. She was 'taken', 'opgepakt' on the quay of Igmuiden when she and my father tried to escape by boat to England».

Det er vanskelig for oss å forstå at arrestasjonene av jøder her i landet kom som noen overraskelse. Helt fra begynnelsen av den tyske okkupasjonen, 9. april 1940 til høsten 1942, var jødene fokus for nazistenes oppmerksomhet. Likevel forteller de i dag at de trodde at intet ville skje med dem. I kortere og lengre perioder var de i dekning i og utenfor byene – de mistet jobbene sine, forretningene ble stengt, varebeholdningen konfiskert, leilighetene inndratt.

Nyheter fra andre deler av Europa ble ikke betraktet som alvorlige for de få jødene som levde i «Ultima Thule». Østerrike, Frankrike og England var langt borte. De norske jødene var vant til å tenke dem, men ikke oss. Denne måten å tenke på fortsatte, da jødene i Trondheim ble arrestert. En av kvinnene forteller at hun forestilte seg at det som skjedde i Trondheim ikke hadde noe å gjøre med

dem i Oslo. Noen dro også til det nøytrale Sverige i begynnelsen av krigen, men kom tilbake fordi det ikke lenger var farlig.

Da *Donau* seilte fra Oslo, visste ingen hva som ville skje med fangene om bord. *Donau* var det skipet som de fleste ble transportert med. Der var kvinner og menn, barn og gamle (den eldste var 80 år gammel). En av de 29 som overlevde, sa det slik: «Vi håpet i det lengste at vi skulle bli sendt til Nord-Norge slik som lærerne. Da båten svingte til venstre – og ikke mot høyre – ved enden av Oslofjorden, forsto de om bord at de tilhørte en annen type mennesker og at deres bestemmelsessted var et annet. «Vi visste at det var Sverige vi hadde på venstre side, fordi der var det lys.»

Det hersket en helt spesiell taushet om bord: «Det var på et vis ikke noe å si.» Inntet av det som skjedde på skipet tilhørte det en kunne kalle en vanlig sosial organisasjon som de kjente til. «Noen av oss snakket stille sammen om de ulike mulighetene for hvor reisen skulle ende. Resten var bare tause.» De var som i en venteposisjon, og Österberg ville ha kalt den en ventens taushet. Totalt maktesløse, hva de enn gjorde, om de snakket sammen eller ba om å gå på toalettet – alt førte til en uønsket reaksjon fra vaktene. Det beste var å prøve å holde seg så usynlige og tause som mulig og ikke vise noen følelser.

Flyktninger i Sverige

De som ikke ble sendt, hadde greid å komme seg over til Sverige. I Sverige ble de norske jødene flyktninger. Mange fikk først vite om deportasjonen da de møtte kjente på interneringsleiren Kjäsäter eller i Norrköping, der de fleste norske jøder bodde. «Jeg visste ikke noe om båten i det hele tatt. Vi hadde startet flukten da den gikk. Og selv da vi var i Sverige, de

første dagene visste veldig få om hva som var skjedd.» En kvinne forteller at hun hadde en grusom drøm den første natten i Stockholm. Hun ser faren sin gå ved siden av et kjøretøy med små vinduer. Hun kunne ikke si om det var et tog, en buss eller en båt. Han går fra henne mens hun løper etter og roper: «Pappa, pappa». Han snur seg uten et ord og fortsetter å gå. Fra det øyeblikket forstår hun at hun hadde gjort noe forferdelig. Hun var selv i Sverige med sin mann og sitt ufødte barn. På det tidspunktet visste hun ikke om deportasjonen: «Jeg var en av de siste som fikk vite noe, fordi mine venner prøvde å skjule realitetene for meg siden jeg var gravid og min far var på båten.» Senere var det bare gjennom å se hvem som kom til Sverige, at de forsto hvem som hadde vært med på båten.

I Sverige leide flyktningene leiligheter, fikk seg arbeid og fortsatte å leve et så godt som «normalt» liv: «Det var nokså normalt – på en måte. Livet gikk videre.» Familieliv er vanligvis rutinemessighet og inngår i en sosial organisasjon. Innen dette fantes det ingen plass for å snakke om det som hadde hendt.

En kvinne fortalte følgende på spørsmål om hun hadde hatt noen følelsesmessige reaksjoner mens de var flyktninger i Sverige: «En dag da jeg lyttet til BBC, hørte jeg stemmen fra London fortelle om konsentrasjonsleirene. Det var første gangen jeg hørte det. Jeg visste at situasjonen ikke var bra, men at den var så dårlig, visste jeg ikke. Jeg var alene med mitt nyfødte barn. Jeg skrek så høyt at naboene fra to etasjer over kom løpende ned og spurte hva som var i veien.» Dette var en situasjon der følelsene måtte komme til uttrykk, og dette på en uartikulert måte. I en annen situasjon ville hun blitt definert som sinnssyk. I denne situasjonen var hennes skrik et tegn på hennes fortvilelse; en adekvat reaksjon i forhold til en gitt situasjon. Fra det øyeblikket visste hun at hun aldri

kom til å se sin far og 15 andre av sine nærmeste slektinger igjen.

En annen forteller at hun ikke hadde noen reaksjoner – livet gikk mer eller mindre som vanlig. Bortsett fra én gang. Hun var ute og skulle hygge seg. Etter ett glass vin besvimte hun. Hun var ikke syk eller uvel. Men hun tillegger hendelsen helt og holdent omstendighetene – en overreaksjon. I retrospekt kan en si at det så ut som de overlevende hadde skjøvet følelsene til side. Det var deres måte å kunne fortsette på. Dette kan forstås som en mestringsstrategi, ifølge Ofer og Weitzman.²⁴ Deres viktigste fokus var å greie seg fra en dag til en annen.

Disse flyktningene ble i Sverige til slutten av krigen. De startet klubber og var mye sammen. Barn ble født, og par giftet seg. Enhver liten eller stor hendelse som enten var uventet eller ikke så alvorlig, fikk dem til å le. Også det en mestringsstrategi. «Alle hadde *sin* historie,» sa en kvinne. Men ingen snakket om sine spesielle historier. Historiene hver person hadde, var inne i dem. Følelsene var på et vis for overveldende til å kunne komme til uttrykk. Dessuten, å snakke eksplisitt om sine følelser var unødvendig, fordi de var der hele tiden – de lå i luften. Selv om situasjonene ikke var identiske, var de likevel sammenfallende. Alle visste at noe forferdelig hadde skjedd. Ingen visste nøyaktig hva. Men et trist blikk fra et familiemedlem til et annet, var tilstrekkelig til å si: «Jeg vet hvordan du har det.» Svaret kunne være et dypt sukk mens blikket ble senket, hvilket betød: «Jeg vet hva du mener. La oss skifte tema.» Blikk eller små kommentarer av dette slaget skapte bånd mellom personene. Interaksjonen mellom personene var stor, mens få ord ble brukt. «Vi snakket aldri om det,» var et vanlig svar på mange av mine spørsmål som intervjuer. Selv nære venner eller ektefeller snakket ikke sammen om det som hadde

hendt eller om sine bekymringer for sine nærmeste eller for fremtiden. «Jeg tror aldri jeg snakket med mannen min om de som var tatt.» Ord hadde laget situasjonen mye mer endelig. Ved å navngi en situasjon blir situasjonen det Ragnar Rommetveit vil kalle irreversibel og for noen også umulig å leve med.²⁵ Haldis Leira sier at hvis en gjør en situasjon mer synlig, blir den samtidig mer virkelig.²⁶ Ved å la være å gjøre så, blir det som om hendelsen ikke hadde skjedd. Den som motsetter seg å gjøre ting synlige, kan bli sett på med forakt, som igjen bidrar til skamfølelse. Ved å sette ord på slike erfaringer vil en bli tvunget til å interagere med følelser av å være et maktesløst offer for nazismen. Krigserfaringene ser ut til å bli en del av vårt samfunns tabuer. Tabuisering, sier Leira, gjør at ansvar skifter fra samfunnet eller situasjonen til individet selv.

Følelser utover sorging ga en ikke uttrykk for eksplisitt. «Hvis det skjedde noe hyggelig, ble det også trist,» sier en av mennene. «Jeg husker hvordan hun gråt da hun strøk sin bryllupskjole,» minnes søsteren. Tårene var ikke et tegn på spenning i forbindelse med bryllupet, men et uttrykk for at faren ikke kunne være med. På samme måte var deres emosjonelle liv flatt. Alt var i en venteposisjon i påvente av svar på det enkle spørsmålet: «Hva hadde skjedd?» Det var som en byll. Hvis du stikker hull på den, vet du ikke hva som ville komme ut. Sluzki kaller dette et «moratorium», der følelser i tilknytning til migrasjon er satt på vent og blir betraktet som en slags luksus.²⁷

Men taushet om følelser kan også bli forstått på en annen måte. Jødene var ofre for naziregimet og plassert i en total maktesløs situasjon der alt var uforutsigbart. Hvis vi knytter an til forskning om andre typer av ofre, kommer det fram at ofrene prøver å lage mening i en meningsløs og truende situasjon. Hvis

en blir ansvarlig for situasjonen, vil en føle seg noe tryggere, og livet blir mer forutsigbart. En person tenker at kanskje situasjonen ville bli en annen hvis jeg bare endrer min adferd noe. En aksepterer et ansvar og mottar skyld. Det kan se ut som det er prisen en må betale for å gjøre situasjonen mer forutsigbar. På et vis vet personen at det ikke er hennes eller hans skyld. På den andre siden oppfatter hun eller han at de er en person som kan endre situasjonen. Dette gjør at de befinner seg i en fanget situasjon, hvor forholdet mellom rasjonalitet og irrasjonalitet er komplekst, men gir mening i en meningsløs verden. La oss anta at skyld er en overlevelsesstrategi og en måte å mestre på, sier Eva Axelsen, som fant samme fenomen blant incest-ofre.²⁸ En slik strategi er ikke patologi, sier hun, selv om det er slik den ofte framstilles. Når det gjelder ofre for Det tredje riket, kan en si at også de oppfattet seg som delvis ansvarlige for det som skjedde med deres nærmeste. Slik ble situasjonen håndterbar og ga mening i en meningsløs verden. Men dette var også et tosidig sverd, fordi ved å påta seg ansvar, ble de også en slags skyldige. Følelser av skyld ble holdt taust, fordi å være åpen om det, ville innebære å bli konfrontert med svært blandete følelser.

Taushetens ulike former

Felles for alle ofrene er at de ikke har snakket om det som skjedde. En tenker ikke her på den type samtale som skjer i en terapeutisk setting, men snakking som en del av dagliglivets måte å bearbeide situasjoner på. Logisk sett finnes ingen grunn til at disse ofrene skulle føle noen form for ansvar for dem som ble arrestert. Men for å gi mening i en meningsløs verden, la de ansvaret på seg selv, hvilket også er en måte å mestre og gjøre situasjonen mer forutsigbar på.

Psykiatere har senere kalt dette «survivor's guilt». Prisen de måtte betale, var et liv fylt av skyld og skam. Skylden og skammen var irrasjonell, men forståelig. Her kan vi begynne å forstå deres totale taushet om disse typer hendelser. Hvis ikke, kunne ikke disse ofrene ha klart å forholde seg til det de har erfart. Elias Canetti poengterer at det ikke er så rart at skyld og skam er nært knyttet til det å overleve, dvs. å leve lenger enn andre. Det er en av de største menneskelige hemmeligheter, sier Bauman.²⁹ Ansvar er her knyttet til personen. En kan ikke tvinge ansvar over på en annen person uten at det er akseptert av den første. Men hvis en plasserer ansvaret for en situasjon på seg selv, blir en samtidig del av konsekvensene for hvordan det går.

Kvinnen fra historien i begynnelsen av denne artikkelen påtar seg ansvar for noe hun ikke har. Å spørre sin bror om å gå hjem, er noe som alle kan gjøre uten problemer eller etterspill. Men dette fant sted i en situasjon som var uvanlig, og der kvinnen selv var et offer uten makt over egen situasjon. Fordi situasjonen endte så dramatisk, blir den også gjort til hennes ansvar. Hvis resultatet hadde vært annerledes, dvs. mindre dramatisk, ville ikke dette vært en signifikant situasjon. Eller hvis situasjonen hadde endt positivt, ville den ha blitt tilagt hennes selvfølelse på en positiv måte.

Ansvar betraktes her som en aktivitet. Taushet er del av en hel flom av aktiviteter, som er basert i selvet på samme måte som selvet er basert i aktiviteten, ifølge Fine og Leighton.³⁰ På linje med mange andre aktiviteter, forhandles og reforhandles ansvar på en innforstått måte (tacit) for å beholde den sosiale orden. Den sosiale orden opprettholdes også gjennom forhandlinger. Forhandlingene er ofte implisitte og tillater den sosiale orden å vedbli uten at noen merker det. Goffman foreslår at hvis en i an-

sikt til ansikt-kontakt ikke klarer å komme unna slike situasjoner,³¹ oppfører en seg som om disse situasjonene ikke har skjedd og forholder seg taus. Strauss var den første som kom med termen «negotiated order» da han refererte til forhandlinger.³²

Taushet kan også forstås som en sosial form. David Diekema bruker begrepet i forbindelse med ensomhet.³³ Taushet har en tidsdimensjon ved seg, sier Simmel.³⁴ Når det kommunikative budskapet i tausheten forblir ordløst, vil det bestå av mer enn en mening. I det øyeblikket taushet opphører, vil den få en spesiell mening. Men samtidig blir også erfaringen for voldsom å forholde seg til. Ved å gi tausheten lyd, skapes sosiale realiteter, og det gis mulighet for at dette vil bli en erfaring som også er en del av ens liv som en i neste omgang må forholde seg til. Handelmann beskriver det som at «the absence of presence must be turned into the presence of absence».³⁵

Taushet er både relasjonell og interaksjonell. Den relasjonelle tausheten er knyttet til skyld og skam. Og det influerer også relasjoner som en har i dag. Fra et overfladisk perspektiv er interaksjonell taushet usynlig. Men taushet er også en del av en historie, og like meget del av interaksjonen som tale. Watzlawick kommer med flere klassiske eksempler på at det er umulig å ikke kommunisere.³⁶ Å ikke snakke er ikke det samme som å ikke kommunisere. Ett eksempel som brukes er en situasjon på et fly der en person ikke ønsker å snakke, mens den i setet ved siden av, gjerne vil snakke. Den førstnevnte greier å være taus, men kommuniserer likevel: Jeg ønsker ikke å snakke. Her er taushet sidestilt med tale. Begge er meningsbærende og således kulturelle og sosiale erfaringer. Både det som er sagt og det som ikke er sagt må forstås i relasjon til hverandre, og disse interaksjonene må bli analysert innen deres egen kontekst.

Taushet som en sosial form inneholder ulike dimensjoner. Den kan være selvpålagt, den kan være pålagt av andre så vel som begge deler (*mutually*), sier Diekema. I visse munke- og nonneordener har en valgt en taus livsstil. De har avlagt ed på sin taushet, men de er på ingen måte brakt til taushet. For dem er det interaksjonen med Gud som er det viktigste, men interaksjoner mellom dem og andre er ikke sosiale objekt i like stor grad. På samme måte beskriver Simmel taushet innen hemmelige samfunn der det finnes ed eller trusler hvis en bryter slike selvpåførte krav om taushet.³⁷ Helen Epstein oppdaget en annen form for selvpåført taushet i forbindelse med studier av barn av Holocaust-ofre.³⁸ I mange tilfeller var disse uvitende om sine foreldres fangenummer på armen. Noen foreldre sa til og med at det var et telefonnummer. Her ble historiene aktivt holdt tause.

På grunn av maktforskjeller er kvinner oftere brakt til taushet i deres relasjoner med menn, kanskje ikke alltid verbalt, men deres ideer og ønsker blir ikke hørt. Dette kommer delvis av at en ikke lytter like lett til dem, og delvis av at deres språk er annerledes. Når kvinner er invitert inn på menns arenaer, får menns språk et modellmonopol på hva som skal komme på dagsordenen. Kjønnsstudier har løftet fram forskjeller i kvinners og menns språk, framhever Tove Beate Pedersen.³⁹ Kvinneforskere har satt fokus på tause sider ved vår kultur, og da særlig de som gjelder kvinners liv. I vår kultur er ofte kvinners liv undertrykt, og ved ikke å trekke fram den type erfaringer, fortsetter undertrykkingen også i vår tid. Cheris Kramaræ framhever at kvinner har vært en gruppe som er brakt til taushet, mens menn har vært kommunikasjonens voktere.⁴⁰ Hun fortsetter med å si at kvinner er gjort tause ved at det ikke finnes et vokabular for å uttrykke deres erfaringer. Ord som hele

tiden blir underkommunisert, ender opp med ikke å bli tenkt. Til slutt vil de tause kvinnene begynne å bli tvilende til sine egne erfaringer og om deres følelser er legitime. Vi konseptualiserer ikke bevisst det vi ikke ønsker å gjøre, så sant vi ikke er tvunget til det. Dette har å gjøre med hva vår kultur ikke ønsker å sette søkelyset på, og det blir til ulike former for tabuer, som skaper store problemer i forhold til hva som blir synlig og hva som bli virkelig i våre liv.

I forhold til de historiene som vi har forholdt oss til i denne artikkelen, har tausheten verken vært selvpåført eller påført direkte av andre. Siden ingen snakker om det, kan en heller ikke selv begynne å ta opp sider ved krigsopplevelsene. Men etter hvert som tiden går, blir tausheten pålagt av det sosiale system som aktørene er en del av. Den blir en del av den sosiale orden. Således kan en si at tausheten er påført gjensidig. Det sosiale systemet vil ikke forholde seg til negative hendelser. Dets medlemmer vil ikke høre om lidelser – spesielt ikke slike en ikke kan gjøre noe med. I løpet av den første tiden etter annen verdenskrig i Norge, fokuserte en på aktiviteter for å bygge opp samfunnet og dets familier. Uttrykk som «dette skal aldri skje igjen», reflekterte stemningen som rådet.

Det er viktig å skille mellom den taushet som skjedde i løpet av krigen når situasjonen var innen en sosial organisasjon, og den taushet som oppsto i et tomrom etterpå. Kvinnene og mennene i

denne studien flyktet til Sverige og bodde der til krigen var slutt. De var med andre ord relativt trygge. Likevel visste ingen helt sikkert om også Sverige ville bli okkupert. Hvis det skjedde, ville historien for dem som nå var flyktninger i Sverige, gjenta seg. Men så lenge Sverige forble nøytralt, var situasjonen stort sett trygg for dem. Når det derimot gjaldt deres familie, slekt og venner som hadde vært på *Donau*, visste de lite. Det bidro til at livet i Sverige likevel var fylt med en stor grad av usikkerhet.

Etter krigen, da ting ble mer «normalisert» og situasjonen igjen ble trygg, fikk alle vite hvilke fryktelige ting som hadde skjedd. Det som klart gjensto fra okkupasjonsårene, var følelser av skyld og skam. Min erfaring med å intervju de som overlevde, er at jeg ba dem snakke om noe som ikke skulle snakkes om. Effekten var den at jeg ikke bare ba dem snakke om det, men også se på sin egen fortid og hva de selv gjorde, med dagens øyne. Det hjalp noen å forstå at de ikke hadde noen grunn til å føle seg skyldige da – og i alle fall ikke nå. Prosessen med å aktualisere hendelser og bringe dem til overflaten i dagens situasjon, syntes å gi de overlevende muligheter til aktivt å forholde seg til disse følelsene. Men for noen fortsatte tausheten. De bevarer skylden og skammen, deres smerte fortsetter uavbrutt mer enn et halvt århundre etter at disse grusomme hendelsene skjedde.

Noter

- 1 Jeg vil takke Zygmunt og Janina Bauman, Ingeborg Helgeland, Mikael Seltzer og Dorothy Smith for kommentarer til denne artikkelen.
- 2 Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press.
- 3 Linden, Ruth R. (1993), *Making Stories, Making Selves. Feminist Reflections on the Holocaust*, Columbus, Ohio: Ohio State University Press.
- 4 Bauman 1989, s. 12.
- 5 Trost, Jan (1997), *Kvalitative intervjuer*, Lund: Studentlitteratur.
- 6 Epstein, Helen (1979), *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, Stockholm: Natur och Kultur.
- 7 Cooley, Charles Horton (1909), *Social Organisation*, New York: Scribner's.

- 8 Simmel, Georg (1923), *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, München und Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- 9 I et brev fra Zygmunt Bauman i 2000 peker han på at « ... silence shouts. In our times of moral confusion John Cage's famous silent concerto is the loudest piece of music of them all. And Heinrich Böll left a spine-chilling story of the man who collected unrecorded cuts of tape ... ».
- 10 Hall, Edward T. (1959), *The Silent Language*, New York: Anchor Books.
- 11 Linden 1993.
- 12 Foucault, Michel (1978), *Seksualitetens historie. Viljen til viden*, København: Rhodos.
- 13 Österberg, Eva (1995), *Folk förr*, Stockholm: Atlantis.
- 14 Smith, Dorothy (1989), *The Everyday World as Problematic. A Feminist Sociology*, Boston: Northeastern University Press.
- 15 Personlig samtale med Dorothy Smith i 1997.
- 16 Arendt, Hannah (1968), *Men in Dark Times*, New York: Hartcourt, Brace and World.
- 17 Bettelheim, Bruno (1979), «Afterward», i C. Vegh, *I didn't say goodbye. Interviews with Children of the Holocaust*, New York: E.P. Dutton.
- 18 Smith 1989.
- 19 Handelman, Don (1998), «Absence Rising: Telling Little Holocaust Stories in Israel», manus.
- 20 De andre skipene var *Monte Rosa* og *Gotenland*. *Monte Rosa* gikk to turer (20. og 26. november 1942) og *Gotenland* én tur (25. februar 1943). Personlig korrespondanse med Bjarne Bruland 2001.
- 21 Stone, Gregory P. (1959), «Clothing and Social Relations: A Study of Sociology», upublisert manus, University of Chicago.
- 22 Levin, Irene & Jan Trost (1996), *Å forstå hverdagen med et symbolsk interaksjonistisk perspektiv*, Oslo: Tano-Aschehoug.
- 23 Personlig brev fra Lisette Lewin i 1997.
- 24 Ofer, Dalia & Lenore J. Weitzman (eds.), (1998), *Women in the Holocaust*, New Haven, CT: Yale University Press.
- 25 Personlig samtale med Ragnar Rommetveit i 1997.
- 26 Leira, Halldis (1990), «Fra tabuisert traume til anerkjennelse og erkjennelse. Del 1: Om arbeid med barn som har erfart vold i familien», i *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, vol. 27.
- 27 Sluzki, Carlos E. (1979), «Migration and Family Conflict», i *Family Process*, vol. 18, s. 379–389.
- 28 Axelsen, Eva (1991), «Reality, Irrationality and Mental Problems», i Tom Sørensen, Pål Abrahamson & Sverre Torgersen (red.), *Psychiatric Disorders in the Social Domain – Constructions to Scientific Basic for Understanding and Action*, Oslo: Universitetsforlaget.
- 29 Personlig samtale med Zygmunt Bauman i 2000.
- 30 Fine, Gary Alan & Laura Fischer Leighton (1993), «Nocturnal Omissions: Steps Toward a Sociology of Dreams», i *Symbolic Interaction*, vol. 16, nr. 2.
- 31 Goffman, Erving (1982), *Interaction Ritual. Essays on Face to Face Behaviour*, New York: Pantheon Books.
- 32 Strauss, Anselm L. (1978), *Negotiations: Varieties, Contexts, Processes, and Social Order*, San Francisco: Jossey-Bass.
- 33 Diekema, David A. (1992), «Aloneness and Social Form», i *Symbolic Interaction*, vol. 15, nr. 4.
- 34 Simmel 1923.
- 35 Handelman 1998, s. 4.
- 36 Watzlawick, Paul, Janet H. Beavin Bavelas & Don D. Jackson (1967), *Pragmatics of Human Communication*, New York: Norton.
- 37 Simmel 1923.
- 38 Epstein 1979.
- 39 Pedersen, Tove Beate (1987), «Fra beundrende tilhører til 'passe aktiv' deltager», i *Materialisten*, vol. 3–4.
- 40 Kramarae, Cheris (1980), *Women and Men Speaking*, Boston: Newbury House, s. 444.